

חויית ילדות ביצירה אוטוביוגרפית וביצירה לילדים

על "חיית החושך" לאורי אורלב¹

מאת לאה חובב

רת"ג, היא אמרה: "ילדות ונעורים זהו נושא החוזר בספרות. כמעט מעולם אין סופר כותב על חיי ילד שהם מחוץ לנסיונו האישי".² ועד כמה צדקה בדבריה ניתן לראות הרבה בספרות. אביא שלוש דוגמאות לכך, שאחת מהן לקוחה מתוך ספריו של אורי אורלב, ולאחר מכן אדון בספרו "חיית החושך" לגופו.

יש שסופר כותב יצירה שכל יסודותיה ביוגרפיים אלא שהוא מטשטש זאת בדרכים שונות של הסוואה, ואותו סופר עצמו כותב גם יצירה לילדים שניתן לע-

א

צד משותף ליצירה האוטוביוגרפית וליצירה הטובה לילדים: בשתיהן משוקעים זכרונות ילדותו של הסופר. אולם אם באוטוביוגרפיה מעלה הכותב במדויק כוון ובמודע מזכרונות הילדות, הרי שביצירה לילדים הם קיימים ומשפיעים על הכותב גם מבלי שיתכוון לכך, חויית ילדות עמוקה תצוף ותחזור ותעלה בדרכים שונות וביצירות שונות, במיוחד כאשר ינסה היוצר לתאר גיבור-ילד. שכן, בעיצוב דמותו של הילד, ישלב הסופר קווים מדמותו שלו בילדותו, כדרך שהם זכורים לו ומשוקעים בעמקי נפשו, גם אם אינו מודע למעשה זה בשעת היצירה. במאמר ביקורת שכתבה לאה גולדברג על ספרו של אורי אורלב, "חיילי עופ"

1. אורי אורלב, חיית החושך, עם עובד, תשל"א.
2. אורי אורלב, חיילי עופרת, ספריית פועלים, 1956.
3. לאה גולדברג, "זכרונות ילדות מימי האינמיס", אופקים כרך י', נובמבר 1956, עמ' 368—370 (נדפס גם בספר "בין סופר ילדים לקוראיו", לאה גולדברג, ספריית פועלים 1978, עמ' 107).

יחידי בליל לבנה החוצה ואראה את המראה הזה אשר הדביק לשוני לחכי כיום תמים ונאלמתי. מובן מאליו, שכל זה נדמה לי, אך הרושם נקבע בלבי".

(שם, עמ' קי"ד)

בשיר "גמדי ליל" חוזרים המראות והצבעים (תכלת, שחור) שנזכרו בסיפור ובאיגרות, וכן הרגשת השיכרון שאפפה את הילד החווה. כתיבת השיר למען הילדים מוכיחה את הקשר שבין חוויית המשורר בילדותו, בגיל ארבע בקרוב כמו שהוא מעיד, ובין הרגשתו שאף ילדים אחרים יוכלו להזדהות עם חווייה זו. דוגמה נוספת לחוויית ילדות מצויה בסיפורה האוטוביוגרפי (המוסווה אף הוא!) של לאה גולדברג "והוא האור". בעמ' 21 מספרת המשוררת על זכרון מגיל תשע, המתאר את הסתכלותה בענינים.

לימים הולידה חוויית הצפייה בענינים את מחזור שירי הילדים "סיפורים בעננים", שירים הקושרים את צורות העננים לדמיונו של הילד הרואה בהם מעשיות עם הידועות לו ("לכלוכית", "ח"תול במגפים", "שלושה דובים"). אף כאן משוקעת חוויית הילדות של המשוררת, המעוצבת בשירי ילדים למען כל הילדים, וכביטוי אמת של ילדים רבים ושלה עצמה.

מוד עליה ולהבינה טוב יותר, מתוך הכרה של יצירתו הקודמת למבוגרים.

הסיפור "ספיח" לח"נ ביאליק, אינו אוטוביוגרפי במשמעה הקלאסי, אך חוויות הילדות של המשורר הן אוטו-טיות. דרך משל, פגישתו עם **גמדי הליל** (בפרק א' נרמזת חווייה זו, ובפרק ט"ו פורש המשורר את המראה לפרטי פרטי, בתארו את מראה הגמדים ולאחר מכן את קולם).

חווייה עמוקה זו חזר המשורר ועיצב בשירו "**גמדי ליל**", שנדפס אמנם בספר שיריו למבוגרים, אך למעשה כתב אותו המשורר **למען הילדים**. כך הוא עצמו מעיד באיגרתו ל"ח רבניצקי, כששלח אליו את השיר למאסף "האביב":

קבל בזה ידידי, את השיר המובטח לאביבך והוא הוא השיר אשר כתבתני לפני ימים רבים ואתכנהו עתה לרוח הילדים בשביל מאספך הנוכח.

ועל עצם החווייה שהולידה את השיר הוא מוסיף בסוף אותה אגרת:

השיר "גמדי ליל" השלוח לך בזה, נושאו אגדה מותלכת בין תינוקות של בית רבן ובין מוזרות הלבנה. המחזה המתואר בו ראיתי צעני בילדותי, בהיותי כבן ד' שנים. אנחנו זרנו אז בכפר יפה ושאנן לרגלי גבעה קטנה, קרוב אל חורש מצל, ובמקרה יצאתי

4. אגרות ביאליק, חלק א', אגרת מ"ח, עמ' קיא—קיד. פ' לחובר בספרו "ביאליק חייו ויצירתו" חלק א' עמ' 13—15, מביא השורר אה על חווייה זו מתוך אגרות נוספות של המשורר, אך בדבריו אינו מציין שהשיר "גמדי ליל" נכתב לילדים, כפי שמציין המשורר

5. על הקשיים הלשוניים שבשיר ועל התאמת הסגנון להבנת הילד ולהשגתו, מרחיב ביאליק את הדיבור באגרת הנ"ל לרבניצקי.
6. לאה גולדברג, "והוא האור", כתבים, פרוזה, ספריית פועלים 1972.
7. "סיפורים בעננים", צרף קטן, עמ' 52—58.

הסנטר... אם הייתי מוציא את היד או הרגל
סתם כך אל מחוץ לשמיכה... היתה יכולה
לתפוס.

(שם, עמ' 6-7)

הפחד מפני פגיעה פיזית מודגש בשני
הקטעים, ואף הכיסוי בשמיכה כאמצעי
מקביל בשניהם. בספר "חיילי עופרת"
היתה זו "חיית-סדין לבנה מלחיתה
באמצע החדר" (עמ' 24), ובספר הילדים
חוזר השימוש ב**חיה**, אלא כאן לבש הפ-
חד דמות אנימלית והפך ל"חיית החר-
שד".

אף דברי הילד: "הייתי מפחד במיוחד
לצאת מן המיטה בלילה וללכת לבית
השימוש" ("חיית החושך" עמ' 6), פחד
אופייני לילדים קטנים רבים, מתוארים
בדקדקנות בשיחת הילדים בספר "חיילי
עופרת" (עמ' 24), בשעה שהם מעבירים
בזהירות את הסיר זה לזה מתוך החשש:
"ואם יצא עכשו משהו מתחת למטה?"

אף הצללים בתדר החושך, המפחידים
את הילדים, והאמצעי לגרשם — ע"י
הגברת האור, המשמשים נושא מרכזי
בספר הילדים "חיית החושך", באו לידי
ביטוי אצל אורי אורלב שנים רבות קודם
לכן.

"אני נותן לך עשר פקודות במתנה אם אתה
קם עכשו ומגביר את האור".

"אני לא יכול", השיב הקטן.

"גם את גנרל גרדון", הוסיף יורק על
המחיר.

"אני לא יכול".

"אם אגדיל את האור תבוא אלי לישון".

"כן", הסכים הקטן.

יורק הפשיל בתנועה מהירה את השמיכה מעל

סיפרו של אורי אורלב "חיילי עופרת"
אף הוא מעין אוטוביוגרפיה מושווית.⁸
שני הילדים גיבורי הסיפור מגלמים את
דמותו של המספר ודמותו של אחיו,
והסיפור מתאר את תוויותיהם ומשחקי-
הם בזמן מלחמת העולם השנייה ואי-
מיה. בספר מתוארת בין השאר הרגשת
הפחד של הילדים מפני החושך, חווייה
עמוקה שהפכה להיות הנושא המרכזי
של ספרו לילדים "חיית החושך". על
האמת שבחווייה לפרטיה מעידות המק-
בילות שבין שתי היצירות (ההדגשות הן
משלי):

"יורק, מה זו שם ליד החלון?"

"זה? זה הווילון, אין רוחות בעולם".

"אולי יש? הסדין שלך עוד על הארץ?"

יורק התעטף היטב בשמיכה, טורח שלא יותר

כל סדק שהוא. אולי יצא משהו מתחת למי-

טה ויתמוס מתאום את רגלו? בעד כל הון

שבעולם לא היה מוכן להוציא עתה אפילו

את קצה אצבעו אל מעבר לשמיכה.

("חיילי עופרת", עמ' 23)

ובספרו "חיית החושך" מספר הילד
המתורודה על אותו עניין:

... היתה החייה מתנפחת מיד ויוצאת מתחת

למטה וממלאה את כל החושך שבחדר... אבא

לימד אותי להתכסות היטב. הוא היה מקפל

את השמיכה שלי שלשה קיפולים... וזה היה

כמו שקשינה. צריך רק להכנס בזהירות שלא

יתקלקל ולבדוק, אחרי שמכבים את האור,

אם הכל בסדר. אם אין חור בין הסדין לבין

השמיכה, ואחר-כך צריך להתכסות חזק תחת

8. אורלב הודה בפירוש שזהו ספר אוטוביוגרפי,

ככל ספריו למבוגרים. ראה דבריו ב"ספרות

ילדים ונוער", כסלו תשל"ח, עמ' 32.

ראשו ובקפיצה אחת הגיע אל המנורה.
הצללים נעלמו. קאז'יק עבר אל מויסתו.
("חיילי עופרת", עמ' 140).

ו' בחיית החושך :

רק כשהתחילה להזיז את הווילון שלפתי
את הפנס של אבא והארתי אותה. זה היה
סידור
(עמ' 10)

דבריה של לאה גולדברג, שנכתבו בש-
עתם על ספרו הראשון של אורי אורלב,
מסכמים אמת יסודית, וכוללים בתוכם
את ספרו לילדים שנכתב לא מכבר. כי
בשני הספרים שיקע הסופר מנסינו האי-
שי ומחוויותיו שלו, בבואו לתאר היי-
לדים; הן כשהם באים לייצג את דמו-
תו האוטוביוגרפית, והן כשהגיבור הוא
ילד, נייטראלי כביכול, אך חוֹלָהֶתִּי הן
ביסודן חוויות הסופר עצמו בילדותו.

ב

הנושא של הספר "חיית החושך" הוא,
כאמור, פחדו של הילד מפני החושך ונס-
יונות להתגבר על פחד זה ועל פחדים
נוספים. רגש הפחד מוכר ומצוי אצל רוב
הילדים.⁹

לילד שבספרנו אין שם פרטי, גם בשעה
שהוא מציג את משפחתו לפני חיית החו-
שך וקורא בשם אביו ואמו, אין שמו
זכר. רק חיית החושך יודעת את שמותי-
הם, (עמ' 14). בכך מעצב המספר דמות

9. על סיבות שונות לפחד בגיל הילדות ראה
אתור ט' ז'רסילד, "פסיכולוגיה של הילד",
אוצר המורה תש"ד עמ' 155-157, 163-172.
וכן Elizabeth Hurlock B., "Child Develop-
ment", McGraw-Hill, 1972, pp 191-193;

של ילד באשר הוא ילד, הוא "האני"
המתוודה בסיפור, המספר על רגשותיו
וחוויותיו.

יחסו של הילד לפחד הוא אמביוולנטי.
אורלב מעביר אלינו באמצעות גיבורו את
דעתו על יחס הילדים לפחד בכלל, ומד-
מה אותו למתח האהוב עליהם בקריאת
ספרים :

בתחילה, כשפחדתי מחיית החושך שלי, לא
חשבתי שלאמיתו של דבר אני אוהב לפחד.
לא ממש, אבל קצת. זה כמו שמשעמם לקרוא
ספרים שאין בהם שום דבר מפחיד. אבא היה
מפחיד אותי כשהייתי קטן. הייתי מבקש
ממנו שיפחיד אותי... בכל הסיפורים המפחי-
דים שלו הסוף היה תמיד טוב.

(שם, עמ' 46.)

אך למסקנה כזו יכול הילד להגיע רק
בשלב מאוחר; אחרי שכבש את פחדו
והתגבר עליהם, הוא יכול להרגיש את
חסרונו של המתח הנגמר בכי טוב.

וכך אמנם בונה אורלב את ספרו. אין
הדברים מובאים בסדר כרונולוגי; אלא
אחרי ש"נעשינו חברים", כלומר: אחרי
שלמד הילד להתגבר ולכבוש את פחדו
באמצעים שונים. בכך הוא נאמן לאמת
הפסיכולוגית של הילד, המסוגל לספר
על חולשותיו אחר שגבר עליהן. אך גם
עתה אין הילד מספר לאיש על רגשותיו
הכמוסים, אלא לנו, הקוראים, כביכול,
כלומר: בעצם הוא משוחח עם עצמו.
"היודוי" הוא פנימי מעין מונולוג פנימי,
וכך בנויה העלילה, הנקראת בריתוק רב,
אף על פי שלכאורה אין התרחשויות.
אין זו עלילה שיגרתית. שלושת הפרקים
הראשונים הם סיפורו על חיית החושך
שבדה לעצמו, ביוצרו דמות לפחדו, ואמ-

לא יכולתי לספר לה (לאמא) שהחייה עשתה את המהפכה בתדרי, ושהיא לקחה את העפרונות שלי וציררה ציורים על הקיר.
(שם, עמ' 11).

הילד מתקדם בהשכלתו ועמו כמובן החייה, שקודם "חשבה" דברים לא נכונים... :

החייה שלי חשבה שהביצים באות מבית חרושת לביצים... כשהייתי קטן גם אני חשבתי כד...
(עמ' 22).

אף חוסר ההבנה של ההנקה משותף לשניהם :

התינוקות לא אוכלת את אמא, בכל אופן, כמו שחיית החושך שלי חשבה בתחילה.
(עמ' 38).

הילד המנסה "לאלף" את חיית החורשך, בעצם מנסה לאלף ולרסן את עצמו. הוא מכניס אותה לקופסה סגורה היטב,

צעיה ההתגברות עליה, "אילוף החייה", אך הדמיון משולב בנוף ירושלמי מציאור-תיאוריאלי. בסוף הפרק השלישי עולה הנושא השני, החשוב לא פחות, ומתברר לקוראים שהמספר הוא ילד שנתינתם במלחמת יום הכיפורים, עובדה המגבירה את פחדיו וחוסר בטחונו. דמות האב האהובה עליו מאד באה בראשית הספר כאילו הוא חי עדיין. מרגע מותו של האב מחייה אותו הילד באמצעות חיית החורשך, בסיפוריו לה על אביו, ובקשר שהיא "מקשרת" בין הילד לבין המת. מכאן ואילך מסופרים לנו כמה מאורעות נוספים, כגון, לידת אחותו התינוקת (גם לה אין שם!), על מכלול יחסי אח ואחות חדשה, או פגישת החבר החדש של האם, הבעל לעתיד, שיתפוס את מקומו של האב האהוב — ויחסו האמביוולנטי של ה"אני" אליו. אך עיקרה של העלילה הפנימית היא התפתחות הדרגתית ביחסו אל החושך.

מהי "חיית החושך" לילד? אין כאן שימוש באנימציה בלבד ביחס לחושך ונסיון להתגבר עליו. חיית החושך היא ה"אני האחר" (Alter Ego) של הילד; היא משקפת את רגשותיו המודחקים ואת תהפוכות רוחו. "היא עצמה היתה פעם טובה ופעם רעה" (עמ' 47), פעם הפחידה ופעמים עזרה לילד ושמרה עליו מפני חלומות, גנבים, מערה חשוכה וכלי-בים. ופעמים, "כשפחדה", שמר הוא עליה... כשם שהילד אוהב לפחד מפעמים, ולעתים ביקש עזרה נגד הפחד. החייה היא ה"טנטון" שלו, עליה הוא מטיל את מעשיו הרעים :

טנטון ("שיר הגדי", עמ' 72), בו מנמלא הטנטון כמה מן התפקידים שממלאה "חיית החושך" בספרנו: "וגם טנטון שלי גבור / אינו פוחד לישון בלי אור... / אך יש רוע הוא, רע אין גבול / מושך זנבו של התתול...".
על ידידים סודיים-דמיוניים ("טינטונים") נוספים ביצירות לילדים (מאת נעמי פרנקל, דבורה עומר, לאה גולדברג, א"א מילך, משה דור, שולמית הראבן, מנוחה גלבוע ועוד). ראה ספרו של אוריאל אופק "תנו להם ספרים", עמ' 69—71.

11. רעיון זה חוזר גם בשיר "הילד הרע" מאת לאה גולדברג: "זה הילד הרע שנכנס לי בפינים... / כי אני רוצה לגרש אותו...", "צריף קטן", עמ' 30.

10. על שם שירה של מרים ילך-שטקליס "ידידי

וחושב — בשלב ראשון — שבכך גבר עליה. אך אורלב נותן ביטוי "מדעי" לשלב נוסף בהכרתו של הילד, ובכך יוצר התפתחות הדוגמית בהבנת הילד את עצמו והעולם: אין לכבוש את החושך בקופסה, כי כל חומר עשוי פרודות, והיחיה יוצאת מביניהן... דבר זה מסמל את חוסר השליטה של הילד על עצמו ורגי

שותיו, היוצאים מבין "הפרודות" גם אם ינסה לחסום היטב בעדם. הביטוי שנותן לכך אורלב הוא "מדעי" דמיוני עם זאת, תפישתו של הילד היא ריאלי, והוא מבחין בין דמיון ומציאות. הוא יודע שהחיה איננה יותר מאשר אוויר (עמ' 54), ולא צריך להאכילה ואינה תופסת שום מקום (עמ' 57).

הספר נע בין דמיון ומציאות, תוך מונוולוג הגיוני של ילד, מונוולוג פנימי נפשי השופך אור על נפש הילד בכלל. האקטואליה של היצירה בנויה על רקע מלחמת יום הכיפורים והתמודדות הילד עם המוות. אי הבנת המוות, התוגה והטרגדיה הנסוכה על הולדת תינוקת אחרי מות האב, מוסיפים מימד רגשי עמוק ליצירה. אף הסוף שהוא תולדת

המציאות — נישואי האם לחברו של הבעל, מסופר בצורה עדינה מלווה גישה נכונה ויחס נכון לילד, הן מצד החבר — שלמה, והן מצד האם המבינה לנפש בנה. דמויות האם ושלמה הן דמויות משניות בלבד, ומוארות בשרטוטים קלים מנקודת מבטו של הילד, שהוא הדמות המרכזית ביצירה.

לסיכום יאמר, שכשם שהיטיב אורלב למסור את האמת של נפש הילד בשעת מלחמה עולמית, בספרו "חיילי עופרת", בהיות אמת זו תולדה של חוויות ילדותו, כך היטיב להעביר לנו את נפש הילד במלחמה עם עצמו ופחדיו ועם המציאות הסובבת אותו, בצורה מרתקת ומהנה, הנוסכת בכל קורא הרגשת אמת, ובקורא הצעיר יוצרת הזדהות והבנה לעצמו ולבעיותיו הוא, בהיות ילד זה שבספר "חיית החושך", בבואה לנפש המספר בילדותו.

איוריה של מילכה ציזיק מבארים ומאיירים את הטכסט ברגישות ובהבנה רבה, תוך המחשת "חיית החושך" בצבעי שחור-לבן, היוצרים דמות דמיונית ומציאותית כאחד.

המשך מעמוד 25

סטראטגורלה — ראה לעיל, הערה 35.

קורט-אפגאניסטן — זבולון קורט, בת המלך שהפכה לזר פרחים, תל-אביב 1974. — קיי"ט סיפורים מפי יהודי הראת, אפגאניסטן.

תומפסון-מוטיבים — Stith Thompson, *Motif-Index of Folk Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Mediaeval Romances, Exempla, Fables, Jest-Books and Local Legends*, 6 vols., Helsinki 1932-1936; 2nd rev. and enl. ed., Copenhagen-Bloomington, Indiana 1955-1958.

תומפסון-מעשייה — Stith Thompson, *The Folktale*, New York 1946.

ד' נוי וג' פולונסקי